

VIRILITEIT EN OPOFFERING

'Mannelijkheid' in het Nederlandse
politieke debat van het *fin-de-siècle**

Henk te Velde

Stefan Collini is een kenner van het Britse laat negentiende-eeuwse liberalisme en de bijbehorende intellectuele mentaliteit. Aan een artikel over enkele figuren uit de wereld die hij goed kent, gaf hij de titel 'manly fellows' mee. Over zijn benadering van de term 'mannelijkheid' merkt hij op dat zijn stuk, ondanks huidige connotaties van het begrip, niet "questions of sexual identity and gender construction" maar "the political temper" behandelt.¹ In zoverre de politieke wereld een mannenwereld was, kon 'mannelijk' daar volgens Collini blijkbaar als een quasi sekse-neutrale term worden gebruikt. In de negentiende-eeuwse wereld gold bovendien een duidelijke scheiding tussen publiek en privé en Collini gaat het om de publieke en vooral de politieke betekenis van de term. Ik zal hem daarin volgen, maar zal in mijn behandeling van de Nederlandse situatie wel degelijk proberen "questions of gender construction" te behandelen.

Misschien doorloopt de geschiedschrijving van negentiende-eeuwse politieke mannen drie - elkaar eventueel overlappende - stadia. Door de aanhangers in de tijd zelf worden de politieke helden met bewondering beschreven als onbaatzuchtige ridders zonder vrees of blaam, strijdend voor een grote zaak. In de eerste geschiedschrijving klinkt deze geest door. Vervolgens ontmaskeren kritische historici het ideaalbeeld, vallen de politiek van de persoon in kwestie aan, ontdekken zijn neuroses, oneigenlijke motieven en eigenbelang. In het derde stadium wordt tenslotte de held niet meer geprezen of ontmaskerd, maar wordt de beeldvorming bestudeerd en staat de vraag centraal wat de politicus bewoog en wat zijn aanhangers in hem zagen.

Voor al de laatste fase is interessant uit het oogpunt van gender-patronen. Noch identificatie, noch ideologiekritiek, maar studie van de constructie van beelden is dan het parool. Nu is er de laatste jaren vrij veel studie verricht naar

* Dit artikel verscheen eerder in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 56 (1993) 421-433. De redactie dankt de auteur en uitgeverij SUN voor het geven van hun toestemming aan de opname ervan in dit *Groniek*-nummer.

1 S. Collini, 'Manly fellows. Fawcett, Stephen and the liberal temper' in: Idem, *Public moralists. Political thought and intellectual life in Britain, 1850-1930* (Oxford 1991) 171. Zie ook B. Hilton, 'Manliness, masculinity and the mid-Victorian temperament' in: L. Goldman ed., *The blind Victorian. Henry Fawcett and British liberalism* (Cambridge etc. 1989) 60-70.

'vrouwelijkheid'.² Het onderzoek naar patronen van 'mannelijkheid' is daarbij achtergebleven. De geschiedschrijving draagt er de sporen van. Al in 1981 verscheen *Ladies of the leisure class. The bourgeoisies of northern France in the nineteenth century* van Bonnie G. Smith. De auteur beschrijft daarin een vrouwenwereld die draaide om familie, kerk en huishouding en veel premoderne elementen bevatte. Deze contrasteert zij met de rationele, individualistische, op nut en markt gerichte mannenwereld. Met deze tegenstelling correspondeert een mannelijke voorkeur voor democratisch republikanisme en een vrouwelijke voorkeur voor gevoelvol, ritueel katholicisme. Het is een mooi boek. Het lijkt me echter dat de tegenstelling tussen de premoderne vrouwenwereld en de moderne mannenwereld te zwaar is aangezet, zeker als men zich zou concentreren op Nederland. In ieder geval wordt de mannenwereld te modern voorgesteld; naast winst, nut, ratio, individualisme en markt regeerden daarin andere waarden. Pas als die herkend worden, is een afgewogen oordeel over de relatie tussen 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' mogelijk - zoals recent ook is betoogd door Marjan Schwegman.³ Dan zal ook blijken dat de deugd van 'opoffering' en 'zelfverloochening' niet vooral van vrouwen werd verlangd.⁴ Om duidelijk te maken wat ik bedoel, zal ik een voorlopige inventarisatie maken van de connotaties van het begrip 'mannelijk' in de publieke/politieke sfeer in het Nederland van omstreeks 1870 tot de Eerste Wereldoorlog. In het tweede deel van het betoog zal ik ingaan op de toenmalige wisselwerking tussen 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' in de politiek en iets proberen te zeggen over de nieuwe politieke betekenis van 'vrouwelijkheid'.

Volwassen en onafhankelijk

In de onderzochte periode trof ik in de levensbeschouwelijk-politieke publicistiek globaal drie connotaties van 'mannelijk' aan. Het woord kon ten eerste volwassen betekenen, opgevat als het evenwicht en de beheersing van een overtuigd-wilskrachtig karakter; het kon ten tweede zelfstandig en onafhankelijk inhouden; en ten derde viriel in de zin van strijdbaar, maar ook offervaardig.

2 Om bij de Nederlandse politieke geschiedenis van de hier behandelde periode te blijven: ik kon onder meer gebruik maken van U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990); M. Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992); *Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1991).

3 In het inspirerende M. Schwegman, 'Een leven voor het vaderland. Sekse en de vorming van een Italiaanse nationale identiteit' in: *Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1991) 91-106.

4 Zoals Jolande Withuis, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland, 1946-1976* (Amsterdam en Meppel 1990) 269-270, suggereert, zij het aarzelend en met de erkenning (noot 117) dat zij de mannenwereld niet uitdrukkelijk bestudeerd heeft.

De eerste betekenis was in de gehele periode aanwezig. Omstreeks 1870 gaven liberalen de toon aan in het Nederlandse politiek-culturele leven. In 1871 sprak de vooraanstaande liberale hoogleraar Opzoomer zijn studenten toe. "Wat gij aan de hogeschool vormen moet, dat is niet uw verstand alleen, dat is vooral uw karakter. Hier moet gij mannen worden." Hij voegde eraan toe dat vooral "zedelijke lafheid en laagheid" in strijd waren met "ware mannelijke kracht".⁵ Opzoomer adviseerde zijn studenten dus om op te groeien, maar daarmee is niet alles gezegd. Zij moesten volwassen worden, vooral in *morele* zin. De ware man was volwassen en de ware volwassene was 'mannelijk'. Zo konden liberalen spreken over de noodzaak van "de ontwikkeling van het kind tot man en burger".⁶ De connotatie van man als volwassene in deze zin bleef niet tot de jaren 1870 beperkt, noch tot de liberalen. In het ontwerpprogram van de SDAP voor de koloniale politiek uit 1901 werd gesproken over de plichten van Nederland jegens de Indonesiërs: "Wij moeten het kind opvoeden tot een man."⁷

Welke deugden dit spraakgebruik impliceerde, wordt duidelijk uit het citaat van Opzoomer. Hij sprak over de vorming van het 'karakter'. De ware volwassene was een *man van karakter*. Over karakter werd veel geschreven.⁸ Karaktervorming behelsde in de eerste plaats zelfbeheersing, standvastigheid en wilskracht. De man van karakter had zichzelf geheel in de hand, wist wat hij wilde en streefde zijn doel zonder aarzelen en met volle kracht na. Welbeschouwd moest de ware volwassen man zoveel mogelijk zijn 'biologische' mannelijkheid afleggen. Hij moest immers zijn driften volkomen in bedwang hebben en soeverein en objectief volgens zijn weldoordachte overtuiging handelen. Hij was iemand die niet van zijn stuk te brengen was; niet zozeer viriel strijder als wel volwassene in volkomen evenwicht. De tegenpool van mannelijk was in dit verband niet vrouwelijk, maar kinderlijk of onvolwassen. Omdat met karaktervorming vooral opvoeding voor activiteit in de openbare sfeer werd bedoeld, had de publicistiek aanvankelijk bijna altijd mannen op het oog. Een enkeling betoogde dat ook vrouwen er behoefte aan hadden⁹, maar Abraham Kuiper zou veel later nog opmerken dat er weliswaar vrouwen waren "met een wil van

5 C.W. Opzoomer, *De Bonapartes en het recht van Duitschland ook na Sedan. Redevoering* (Amsterdam 1871) 63.

6 C.A. Rombach in de Kamer in 1873-74 geciteerd door: Braun, *Prijs van de liefde*, 75.

7 H.H. van Kol, 'Ontwerp-program van de SDAP voor de koloniale politiek' (1901) in: C. Fasseur ed., *Geld en geweten. Een bundel opsatellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische Archipel I* (Den Haag 1980) 213. Vgl. de typering door dezelfde Van Kol van een kleinzielige kameradenruzie als 'Onmannelijk gekibbel' (brief uit 1892 aan Domela geciteerd door J. Meyers, *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1993) 231).

8 Zie mijn *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) vooral 104-111.

9 Bijv. H. Mercier, 'Karaktervorming der vrouw', *Vragen des Tijds* (1883) I, 1-48. In het *Woordenboek der Nederlandsche taal* wordt opgemerkt dat men de aanduiding 'mannelijk' kon gebruiken voor 'vrouwen die meer kracht toonen dan men van eene vrouw verwacht'.

stavast, waar geen vermurwen aan is, en mannen met een karakter van deeg" en dat "deze excepties" soms zelfs "in schandelijkheden overgaan", maar dat ze dan ook "als uitingen van een tegennatuurlijke existentie door ieder rechtgeaarde van harte verafschuw worden".¹⁰

De term 'mannelijk' werd in deze eerste betekenis regelmatig gebruikt in de politiek: had immers de politicus niet bij uitstek behoefte aan kracht van overtuiging en doortastendheid? De tweede connotatie van mannelijkheid die hier aan de orde komt, bezat een exclusiever politieke betekenis. Het gaat dan om de betekenis van 'zelfstandigheid' of 'onafhankelijkheid' die vooral liberalen aansprak. Het waren persoonlijke eigenschappen die naar men meende een liberale politiek niet kon ontberen. Liberalen propageerden een politiek van zelfbewuste, onafhankelijke burgers. Toen na 1870 het oude liberalisme geen antwoord had op de maatschappelijke veranderingen en op de nieuwe collectieven van eerst confessionelen en later socialisten, kritiseerden liberalen de toestand van de cultuur die de ontwikkeling van karakter en mannelijke deugden zou belemmeren. De kritiek bezat meestal een hoge graad van abstractie. Ze moet beschouwd worden tegen de achtergrond van sociale en politieke verandering, maar ze was zelden expliciet tegen een duidelijke tegenstander gericht.¹¹ De linkse liberaal Levy bijvoorbeeld klaagde eind jaren 1870 het gebrek aan 'karakter' aan: er was onvoldoende "zelfbeheersching, zelfbeperking, mannelijke fierheid, tuchtgevoel, toewijding".¹² De 'mannelijke' fierheid paste in dit rijtje als de voorwaarde voor een zelfbewuste en zelfstandige opstelling die op haar beurt een verstandige liberale politiek zou mogelijk maken.

Hoezeer een dergelijke woordbetekenis kon abstraheren van een man van vlees en bloed, blijkt uit het feit dat 'mannelijk' in deze zin juist pregnant gebruikt kon worden voor een collectief: Levy ging het om persoonlijke eigenschappen, maar men kon ook menen dat het een heel *volk* ontbrak aan belangrijke eigenschappen. Levy's geestverwant J. van Vloten stelde voortdurend het Nederland van de Opstand ten voorbeeld aan het Nederland van zijn eigen tijd: "de zwakheid van Nederlands volk onzer dagen" is "onmondigheid, gebrek aan zelfstandige kracht en mannelijke vastberadenheid".¹³ Nog duidelijker was de boodschap van de Leidse hoogleraar staatsrecht en oudliberaal politiek commentator J.Th. Buys: "Het past een mannelijk volk niet afgoderij te plegen, en nergens minder dan op staatkundig gebied".¹⁴ Mannelijk is hier zonder meer fier, vrij en onafhankelijk; voor Buys en Van Vloten waren liberalisme en op deze manier opgevatte mannelijkheid nauw met elkaar verbonden en liep het Nederlandse volk groot gevaar deze belangrijke eigenschap te verliezen.

10 A. Kuyper, *De eerepositie der vrouw* (1e druk 1914; Kampen 1932) 43-44.

11 *Mijn Gemeenschapszin en plichtsbef*, vooral hoofdstuk 1 en 2.

12 I.A. Levy, *Engelsch "katheder-socialisme"* (Den Haag 1879) 280.

13 *Levensbode* V (1872) 457 (dit tijdschrift werd gevuld door Van Vloten).

14 J.Th. Buys, 'De zelfstandigheid van het staatsrecht' (1876) in: Idem, *Studiën over staatkunde en staatsrecht* II (Arnhem 1895) 504.

Viriel en offervaardig

In de jaren 1870 en 1880 liep het klassiek liberale tijdperk in Nederland ten einde. De liberale politiek van na 1848 had een juridische en rationalistische inslag gekend en een tamelijk strikte scheiding tussen staat en samenleving. Mannelijk betekende in deze context voornamelijk volwassen in de hierboven beschreven zin en zelfstandig of onafhankelijk. In de jaren 1880 veranderde het politieke klimaat door confessionele oppositie in het parlement, socialistische daarbuiten en door sociale onrust. In een samenleving die snel veranderde was rustige evenwichtigheid in maatschappelijke vragen niet gemakkelijk bereikbaar. De gepolariseerde politieke en maatschappelijke verhoudingen vroegen om krachtige leiders en de nieuwe groepen die de politiek betraden, verlangden andere politici dan het gesloten burgerlijke, juridische milieu dat tot dan de dienst had uitgemaakt. In deze jaren kwam de derde connotatie van mannelijkheid naar voren: een nieuw mannelijkheidsideaal waarin meer dan voorheen 'viriliteit' in de zin van strijdbaarheid benadrukt werd.

In de discussie over militaire dienstplicht die niet toevallig juist toen gevoerd werd, hield de behoudend liberale Amsterdamse hoogleraar wijsbegeerte C.B. Spruyt een pleidooi voor "mannelijker denken, meer vertrouwen durven hebben op zich zelf" en verweet hij de Nederlandse jeugd dat ze "eene uiterst bedenkelijke liefde" koesterde voor "moeders pappot" en het "aan de zonen van krachtiger en mannelijker volken" overliet de wereld in te trekken. Een Spartaanse opvoeding inclusief dienstplicht moest de oplossing bieden; ze zou van zuigelingen 'mannen' maken "van taaier wilskracht, van grooter zelfbeheersching, van hartverheffender koppigheid". De auteur wenste mannen te kweken van een nieuw slag, viriel, gehard, gereed voor de strijd van het leven. Langs deze lijnen had hij ook een remedie voor de liberale malaise: "Eerst als de liberale partij niet den nagmaakten, maar den echten Meester kan aanwijzen, die in krachtige daden en bezielde woorden een tastbaren vorm weet te geven aan de aspiraties, die de leerlingen wel voelen, maar niet kunnen uiten; eerst dan is er kans dat zij waarlijk *regeeren* zal."¹⁵

De linkse liberaal Cort van der Linden die, eveneens in de jaren 1880, een samenvatting trachtte te geven van liberale uitgangspunten en politiek, meende dat "de *mannen*, welke men thans te vergeefs zoekt", in de liberale partij vanzelf naar voren zouden komen, zodra de partij maar wist wat ze wilde.¹⁶ Zover kwam het echter niet. Niet de liberalen vonden de nieuwe leider, maar politieke

15 C.B. Spruyt, 'Persoonlijke dienstplicht', *De Gids* (1881) I, citaten van 240-256.

16 P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen 1886) vii. Ook Thorbecke had ooit in een beschouwing over politiek leiderschap gemeend: 'Soms kan één man middenpunt voor vele weifelende geesten worden.' (J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen* (2e druk; Den Haag 1872) 117; een stuk uit 1838). 'Man' was hier echter niet onderstreept. Abraham Kuyper daarentegen schreef: 'Alleen door een principeel strijd krijgt ge op den duur mannen met generalen blik.' (brief uit 1912 in: J. de Bruijn en G. Puchinger ed., *Briefwisseling Kuyper-Idenburg* (Franeker 1985) 308).

groepen ter rechter- en linkerzijde van het liberalisme. Niet een liberale leider maar Ferdinand Domela Nieuwenhuis werd door zijn aanhang met 'meester' aangesproken¹⁷ en de antirevolutionairen droegen Abraham Kuyper op handen. Het leiderschap van deze politieke tegenpolen vertoonde overeenkomsten. Beiden waren zij emotionele en soms dweperige naturen die hun leven en ongelovelijke werkkraft in dienst van een groot ideaal hadden gesteld. Zij geloofden beiden in Spartaanse opvoeding, wilskracht en zelfbeheersing, maar spraken graag over het lijden dat verbonden was aan hun strijd. Beiden belichaamden zij het mannelijkheidsideaal van het *fin-de-siècle*.

Zoals bekend poseerde Domela Nieuwenhuis met zichtbaar genoeg als een christusfiguur die het leed der wereld droeg. Voor zijn aanhang was hij echter aantrekkelijk omdat hij niet alleen een altruïstisch lijdende, maar ook een zelfbewust strijdende messias was. Iets vergelijkbaars gold voor Kuyper. Hij was de onvermoeibare strijder voor de antirevolutionaire zaak, maar deed geen moeite zijn belangstelling voor het offer, voor de gepijnigde zelfverloochening te verbergen. In 1895 publiceerde hij een biografie van een van zijn meest verwante medestrijders, de antirevolutionaire oud-minister van koloniale zaken Keuchenius. Daarin beslaat het hoofdstuk 'Keuchenius als strijder' ongeveer tien, 'Keuchenius als lijder' bijna dertig bladzijden - terwijl het gemiddelde negentiende-eeuwse levensbericht juist zeer ingetogen was met betrekking tot ziektegeschiedenis en andere ellende. In het boek is sprake van "karakter", "van zedelijken, van mannelijken, van Christelijken moed", van "manlijke trouw", maar is ook veel te lezen over "tragische zelfwegcijfering", over de juist in het "lijden" betoonde "Christelijken heldenmoed" en tenslotte over het "tragisch-heroïsche" van de man die door zijn ziekte slechts in zijn "onbuigzame wilskracht" en "zeldzaam diep ingesneden karakter" een "worstelaar, een kampioen, een atleet" kon zijn.¹⁸

Als de 'man' de zakelijke, economisch-rationeel handelende individu van Bonnie Smith zou zijn, zou een dergelijke vorm van 'mannelijkheid' niet te begrijpen zijn. Viriliteit zou in dat geval assertief en zelfbewust optreden in dienst van het eigenbelang impliceren. In de mentale wereld die hier aan de orde is, werd viriliteit echter voorgesteld als strijdbaarheid in dienst van een bepaald ideaal of collectief. Daarbij paste enerzijds beheersing van eigen verlangens en driften en anderzijds een offervaardigheid van grote emotionele intensiteit.

17 Meyers, *Domela*, 158. Van dit boek is hier gebruik gemaakt; daarnaast van J. Frieswijk e.a. ed., *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders Drachten* (Leeuwarden 1988): hierin (61-62: 'Gewaardeerde tegenpartijder') een merkwaardige brief die Domela Kuyper in 1907 schreef toen de laatste zeventig werd.

18 A. Kuyper, 'Mr. Levinus Wilhelmus Christiaan Keuchenius' in: *Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen* (1895) 155-272. In een biografie is dergelijk woordgebruik wellicht te gemakkelijk te vinden; ook in *"Ons Program"* bezigt Kuyper echter vergelijkbare taal.

Soms kon de offervaardigheid zelfs zo nadrukkelijk vooropgesteld worden, dat de strijdbaarheid op het tweede plan belandde. Dit gebeurde vooral in geschriften die een ideale mannelijke persoon schetsten buiten de contemporaine politieke strijd. Zo werd Willem van Oranje bij de herdenking van zijn dood in 1884 weliswaar geprezen om zijn "mannenmoed" en "mannendaad", om zijn "kloekheid en volharding", "gematigdheid en zelfbeheersching", maar toch vooral om zijn "leven van zelfopoffering", "vergevingsgezindheid" en "grootsche offervaardigheid". Hij was dan ook de "Vader des Vaderlands".¹⁹ Buiten de politieke controverses van het moment kon men zich de man denken als de zorgzame vader. In de politiek van het *fin-de-siècle* ging het echter om hartstochtelijke strijd en scherpe tegenstellingen. Daar paste geen vaderfiguur maar een *man* met emoties en een "diep ingesneden karakter".

Mannelijkheid en vrouwelijkheid

De nieuwe politieke man van het einde van de negentiende eeuw bezat een enigszins paradoxale combinatie van eigenschappen: hij was strijdbaar en zelfbewust, maar hij offerde zich - indien nodig - op voor de zaak die hij diende.²⁰ Nu zou men Domela's of Kuypers aandacht voor het offer kunnen voorstellen als een neurotische trek of het offer kunnen beschrijven als vermomde ambitie dan wel gemaskeerd eigenbelang. Wie dat doet, maakt het zich echter onmogelijk de politieke mentaliteit van de periode te doorgronden. Bovendien gaat het hier om mannelijkheidsbeelden en *-idealen* die, ook al geloven we er tegenwoordig niet meer in, in hun tijd reële werkzaamheid bezaten. Hoe moeten deze beelden geïnterpreteerd worden? Tegenover een mannelijkheid op het publieke terrein van volwassenheid, zelfstandigheid, onafhankelijkheid, kan men zich een vrouwelijke rol voorstellen van zorg en warmte in de privésfeer. Wat moeten we ons echter voorstellen bij een mannenrol van strijdbaarheid en opofferingsgezindheid tegelijk? Ontstond door de opname van de tegenwoordig nogal eens als vrouwelijk beschouwde deugd van de opofferingsgezindheid in de mannelijke identiteit een androgyn type politicus? Het zou voor de betrokkenen

19 Redacteur A.M. Maas Geesteranus, 'Ter nagedachtenis van Willem van Oranje' in het behoudende algemeen culturele tijdschrift *De Tijdspiegel* (1884) II 300-305; vgl. M.-A.D. Delen, M.J.M. Hageman en C.G. Weijers, 'De Prins is dood. Leve de dode Prins! De Oranjerherdenking van 1884' in: E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen ed., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving* (Utrecht 1984) 123-124. Geheel buiten de politiek treft men een dergelijke ideale vaderfiguur ook aan bij Van Eeden: J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901* (Amsterdam 1990) 180. Bij A. Pierson, *Eene levensbeschouwing* (Haarlem 1875) komt men vergelijkbare eigenschappen tegen die daar in verband worden gebracht met de christus-figuur.

20 Ik vraag me dan ook af of de *opvolging* die Schwegman, 'Leven voor het vaderland', 105-106, constateert van offervaardigheid door fysieke kracht in het mannelijkheidsideaal niet, tenminste gedeeltelijk, gelijktijdigheid was.

een onbegrijpelijke opmerking zijn geweest. Propagandisten van de nieuwe mannelijkheid hadden doorgaans een grote hekel aan verwarring van de sekserollen. Elders heb ik dit laten zien voor de oudliberale hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad* Charles Boissevain²¹, maar het gold zeker ook voor Kuyper. Hij waarschuwde voor de "zondige" en "onnatuurlijke" omdraaiing of verwarring van de rolpatronen en schreef:

In het private, particuliere, intieme gezins- en familieleven heerscht de teederheid, de zachtheid, de gevoelskant van 't leven, doch op publiek erf komt 't ten leste op 't zwaard aan. Oplegging van plichten, zware offers, doorzetten van wilskracht en geweld, tot in doodsstraf en dood op 't slagveld. En voor dien kant van 't leven gaf de Albeschikkende Schepper en Beheerscher van ons leven de speciale gaven niet aan de vrouw.²²

Het is een conventionele samenvatting van mannelijke en vrouwelijke deugden. Kuyper stelt opofferingsgezindheid hier echter niet voor als een vrouwelijke deugd. Hij omschrijft de verdeling van de capaciteiten over de seksen, maar reserveert het terrein van de "zware offers" voor de man. Het gaat dan echter om offers "op publiek erf". Opofferingsgezindheid gold niet zonder meer als vrouwelijk. Het ging erom voor welke zaak men het offer bracht: zachte privé-zorg of harde publieke strijd. Dat de vrouw zich in de privésfeer opofferde, sprak vanzelf - de neiging lag immers, zo meende men, in de vrouwelijke aard - en was juist plausibel zolang van de man verwacht werd dat hij offers bracht op het publieke terrein.

Toch is daarmee niet alles gezegd. Er was immers een verschuiving opgetreden in het ideaal van mannelijkheid. De liberaal die anno 1870 volwassenheid, zelfstandigheid en onafhankelijkheid propageerde, stelde zich voor dat de man verantwoordelijkheid droeg, zijn plicht deed jegens de gemeenschap. Dit was echter een kwestie van redelijkheid, geen geëxalteerde verheerlijking van het offer zoals die aan het eind van de eeuw hier en daar in de politieke strijd werd aangetroffen. Weliswaar ging het in beide gevallen om dienst aan de gemeenschap, maar de sfeer verschilde: de taal van het parlementaire politieke debat en van verantwoordelijk bestuur stond tegenover de uitdrukking van de heftige politieke strijd die in eerste instantie buiten de volksvertegenwoordiging werd uitgevochten. Kuyper en Domela wilden een nieuwe achterban mobiliseren. Zij voelden zich geroepen als de klokkenist van de kleine luiden en de apostel van de arbeiders en grepen hun aanhang met nieuwe retoriek en - op het politieke terrein - ongekende emoties.

Terwijl voorheen mannelijkheid niet in de laatste plaats de bedwinging van emoties had ingehouden en onvolwassenheid de tegenpool van mannelijkheid was geweest, konden emoties nu direct ingezet worden in politieke strijd. Het ging er dan echter wel om de juiste emoties te mobiliseren: geen sentimenten-

21 *Mijn Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 153-161.

22 Kuyper, *Eerepositie der vrouw*, 35, 43-44 en Idem, "Ons Program" (2e druk; Amsterdam 1880) 447-448.

taliteit of slapheid maar gevoelvolle strijdbaarheid. Niet langer onvolwassenheid, maar vooral slappe 'verwijfdheid' was nu het tegendeel van mannelijkheid.²³ De "tragische zelfwegcijfering" waarover Kuyper in zijn biografie van Keuchenius sprak, mocht de uiting van emotionaliteit zijn, maar ze moest in ieder geval op ijzeren discipline en strijdbaarheid gebaseerd zijn en het tegendeel vormen van slapheid, weekheid, verwijfdheid.

Vrouwelijkheid op het politieke terrein

'Verwijfdheid' was iets anders dan 'vrouwelijkheid', maar nu emoties uitdrukkelijker werden toegelaten tot het politieke terrein, ontstond de behoefte aan een nieuwe bepaling van de verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke emotionaliteit. Daarbij kwam nog iets anders. De juridisch getinte en allereerst in staatsinrichting geïnteresseerde liberale politiek van na 1848 had plaatsgemaakt voor discussie over schoolwet, kiesrecht en sociale kwestie. In de discussie over het laatste thema kwam in allerlei vormen de gedachte naar voren dat de samenleving een slagveld was waar de gewonden moesten worden verzorgd en waarvoor de gezonden moesten worden geprepareerd. Toen eenmaal duidelijk was dat de staat in dit opzicht een ondersteunende taak op zich zou nemen, ontstond een nieuw publiek gebied waar de als vrouwelijk beschouwde deugd van tere zorg zich zou kunnen ontplooiën. Charitatief werk was langzamerhand, schoorvoetend of niet, geaccepteerd als een geschikte uithuizige bezigheid voor dames.²⁴ Verzorging van kleine kinderen, huisbezoek en ondersteunend werk in het kader van sociale wetgeving sloten daarbij aan. Opofferingsgezindheid van vrouwen kon nu ook een plaats krijgen op het terrein van de politiek.

Nieuwe emoties en gedachten over zorg deden hun intrede in de politiek. De verandering van politieke stijl en thema's bracht politici er meer dan voorheen toe na te denken over de plaats van de vrouw in de openbare sfeer. Omstreeks de eeuwwisseling ontstond een door politici van onderscheiden pluimage gedeelde visie op vrouwelijke publieke activiteit. Ik zal de ontwikkeling daarvan kort volgen in de kring van linkse liberalen waaruit later de grootste steun voor vrouwenkiesrecht zou komen. In 1883 schreef Cort van der Linden over 'Oeconomische politiek'. Hij merkte op dat de Ausgangssituatie in de strijd

23 Vgl. Kuyper, *Eerepositie der vrouw*, 34: "Verwijfd" is de van ouds bekende schimpnaam voor den man die te zeer overhelt naar de vrouwelijke natuur [...] Zich vermennen is voor den man eere, zich verwijven een schande.'

24 Zie bijv. T. de Bie en W. Fritschy, 'De 'wereld' van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland' in: *Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1985) 30-58. Bij de volgende regel bijv. L. Bervoets, 'Het ontstaan van het sociaal werk als resultaat van een gelukkige coïncidentie', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* (1988) 157-173.

om het leven niet voor iedereen gelijk was en wilde daarom iets veranderen aan de handicaps die de zwakke moest overwinnen. Dit was echter geheel iets anders dan een begin van communisme: "Het communistische rechtsbegrip is het echt vrouwelijke rechtsbegrip van het medelijden." Dit liet veel te weinig ruimte aan de "mannelijke moraal, welke leert dat men het leven en het levensonderhoud moet verdienen". Enkele jaren later schreef hij over de verleiding van het socialisme: "Voor den krijger rijst te midden van het oorlogsgewoel soms het verwekende beeld van het vredevol thuis." Het leven was echter noodzakelijkerwijs een strijd; huiswaarts keren was niet de oplossing: "De edele en veredelende *strijd* om het leven moet niet worden voorkomen, maar de wonden moeten worden verzacht en gelenigd."²⁵

Juist voor linkse liberalen die de individuele daadkracht overeind wilden houden maar ook enige sociale wetgeving wilden invoeren, was de spanning tussen 'mannelijke' strijdbaarheid en 'vrouwelijk' medelijden vruchtbaar. Het was geen tegenstelling tussen zakelijk egoïsme in de openbare sfeer en altruïstische thuiszorg, maar tussen de verschillende eisen van het publieke terrein. Dat het leven strijd was betoogden de linkse liberalen aan de hand van Darwin, maar ook Kuyper die op zijn minst gereserveerd stond tegenover het darwinisme gebruikte uitdrukkingen als '*struggle for life*'.²⁶ De gedachte was alom aanwezig in het *fin-de-siècle*. 'Vrouwelijke' opvang van moede strijders werd tegen deze achtergrond als een klemmende behoefte beleefd. Het was dan ook geen toeval dat de op zichzelf beslist niet orangistische linkse liberaal Kerdijk in 1890 de opvolging van Willem III door regentes Emma toejuichte omdat juist een vrouw bestemd was "de misdeelden der samenleving te doen plukken van de gemoedseigenschappen harer kunne"; dat was hetgeen waarom de tijd vroeg.²⁷ Meer en meer nam de gedachte van 'gemeenschap' een centrale plaats in in links-liberale kring (en bij veel andere partijen). Na de eeuwwisseling verdween het darwinistische gedachtengoed naar de achtergrond en kwam de problematiek van sociale wetgeving versterkt naar voren. Aandacht voor de 'vrouwelijke' deugd van verzorging kon zich toen, meer nog dan daarvoor, onbelemmerd tonen.

Toen de links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond enkele jaren voor de Eerste Wereldoorlog een kleine brochure uitgaf onder de titel 'Waarom

25 P.W.A. Cort van der Linden, 'Oeconomische politiek', *Vragen des Tijds* (1883) I 294-295. Idem, *Riching en beleid der liberale partij*, 23 en 19. Vgl. G. Voerman, 'P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935)' in: G.A. van der List en P.G.C. van Schie ed., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen en Maastricht 1993) 115-116.

26 Kuyper, "*Ons Program*", 281. Vooral P. de Rooy heeft aandacht gevraagd voor de vele vormen van darwinistisch denken in Nederland (en elders) in deze periode; onder meer in zijn inaugurele rede *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen 1987).

27 [A. Kerdijk] 'Bij 's Konings dood', *Sociaal Weekblad* 29.11.1890; vgl. mijn 'Het "roer van staat" in "zwakke vrouwenhanden". Emma en het imago van Oranje' in: C.A. Tamse ed., *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 169-195, speciaal 173.

algemeen vrouwenkiesrecht', werd nauwelijks gerept van een eventueel (individueel) recht dat de toegang van vrouwen tot de stembus zou kunnen legitimeren. Er werd slechts betoogd dat de vrouwen zich met hart en ziel zouden inzetten voor allerlei vormen van sociale wetgeving en zich even vurig zouden verzetten tegen ellende als oorlog, prostitutie en drank. Vrouwen waren vooral welkom in het kieslokaal als "*de moeders van het land*": "Zoomin als het huisgezin kan ook de Staat de *Moeders* missen bij het besturen van *zijn* huishouding!"²⁸ Toen tenslotte enkele jaren later het vrouwenkiesrecht was ingevoerd, betoogde Aletta Jacobs in het vrijzinnig-democratische tijdschrift *De Opbouw* geheel langs dezelfde lijn dat "de taak der vrouw in het politieke leven" vooral gelegen was in "Moederschapzorg van Overheidswege". Van technische, "geslachtlooze" onderwerpen had de vrouw nog geen kaas gegeten; ze diende zich - tenminste voorlopig - bij haar leest te houden.²⁹

In zekere zin werd vrouwenkiesrecht voor de heren voorstelbaar toen sociale wetgeving de staat eigenschappen leek te verlenen die traditioneel tot het domein van "*moeder de vrouw*" (Jacobs) geacht werden te behoren. De Vrijzinnig-Democratische Bond was voorstander van vrouwenkiesrecht. De voorkeur had wellicht minder met rechtsopvattingen te maken dan met de in de Bond toenemende waardering voor 'vrouwelijke' of eigenlijk 'moederlijke' deugd op het publieke terrein. Deze waardering was op het moment van het toekennen van het vrouwenkiesrecht vrijwel algemeen. Bijvoorbeeld de antirevolutionair Bavinck drukte zich vrijwel gelijkkluidend uit.³⁰ Iemand als Kuyper had niet veel op met vrouwenkiesrecht maar des te meer met vrouwendeugd; uitbreiding van publieke moederlijke activiteit van vrouwen was voor hem niet uitgesloten. Het zal dan ook geen toeval zijn dat het vrouwenkiesrecht zegevierde in het teken van de moeder.

Tot slot: vrouwelijkheid, opoffering en feminisme

Het dodelijkste verwijt aan het adres van de vrouwen uit de eerste feministische golf was dat zij slechts - in de woorden die Cornelia Huygens in *De Nieuwe Tijd* liet afdrukken - "een egoïstisch, individualistisch sexe-oorlogje" voerden.³¹ Het was voorstelbaar dat vrouwen een (bescheiden) rol gingen spelen op het publieke terrein en misschien zelfs in de politiek. Dat kon echter slechts gebeuren als zij zich aanpasten aan de door alle politieke groepen gedeelde moraal van

28 *Waarom algemeen vrouwenkiesrecht?* vlugschrift van Vrijzinnig-Democratische Bond en Algemeen Nederl. Werkliedenverbond no. B5 [ca. 1912]. Ik dank het IISG voor de vlotte service.

29 A.H. Jacobs, 'De taak der vrouw in het politieke leven', *De Opbouw* V (1922-1923) 60-72.

30 H. Bavinck, *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij* (Kampen 1918).

31 C. Huygens, 'Socialisme en "feminisme"', *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemokratisch tijdschrift* II (1897-1898) 361. Vgl. U. Jansz, 'Sociale kwestie en sekse in de politieke geschiedenis. De Arbeidswet van 1889' in: *Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (1991) 73.

zelfbeheersing, plichtsbesef en eventueel opoffering - het omgekeerde dus van 'egoïsme' of 'individualisme'. Voor liberalen en confessionelen stonden deze deugden in dienst van het vaderland; liberalen benadrukten daarbij de dienst aan het algemeen belang, confessionelen de dienst aan de geloofsstrijd. Huygens stelde tegenover het sexe-oorlogje "de groote internationale arbeidersbeweging welke slechts een uiting een gevolg is van de natuurlijke ontwikkeling der altijd gistende wereldkrachten". Het was geen vraag waar de loyaliteit van de vrouw allereerst moest liggen. Pas in dienst van deze machtige beweging zou "hare heilige moederlijke roeping" "hare volle wijding ontvangen". Thuis of elders, de plicht en roeping van de vrouw was voor alle politieke groepen de zorg: het private of eventueel publieke moederschap. Zij kon daarnaast juist in het soms geëxalteerde *fin-de-siècle* dienst doen als symbool van gemeenschap en opdracht; dan bewerkstelligde ze, zoals de jonge koningin Wilhelmina bij haar inhuldiging in 1898, de 'extase' waarin verbroedering beleefd werd.³² Maar allereerst behoorde de vrouw moederlijk te zijn.

De gedachte dat de vrouw zich als moeder moest wegcijferen in dienst van gezin en samenleving, kon pas met succes radicaal worden aangevallen toen ook de idee dat de man zijn plicht moest doen en zonedig zijn eigenbelang, gevoelens of in het uiterste geval zelfs zijn leven moest offeren zijn dwingende morele kracht had verloren. Toen in de jaren zestig van deze eeuw het vaderland, de confessionele zuilen en de rode familie hun geloofwaardigheid verloren, werd de oproep tot plichtsbetrachting en offerbereidheid in dienst van een van deze collectieven ouderwets. Het individu kon nu veel meer aandacht krijgen.

In 1967 schreef Joke Kool-Smit 'Het onbehagen bij de vrouw'. Enkele jaren geleden heeft Irene Costera Meijer zich afgevraagd waarom het stuk zoveel losmaakte dat het achteraf als het begin van de tweede feministische golf in Nederland kon worden beschouwd. Haar antwoord is dat Kool-Smit redeneerde vanuit "haar *eigen* ervaringen als vrouw".³³ Ze vertrok niet vanuit een abstracte visie op de vrouw en haar taak, maar begon bij haarzelf. Ze riep haar seksegenoten op een 'vechthouding' in te nemen. De kernzin van Kool-Smits artikel lijkt me inderdaad deze: "Ik geloof met andere woorden dat het de hoogste tijd is dat vrouwen zich het gezonde egoïsme permitteren dat voor mannen sinds mensenheugenis een vanzelfsprekendheid is."³⁴ Deze gedachte zou in de eerste feministische golf op lang zoveel instemming niet hebben kunnen rekenen als in de tweede. Omstreeks 1900 was egoïsme het grootste kwaad, voor vrouwen én mannen. Hoewel er veel waardering was voor mannelijke strijdbaarheid en erkend werd dat in de economie het eigenbelang regeerde,

32 Zie de vrijzinnig-democraat C.Th. van Deventer in 1898, geciteerd in mijn *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, 152.

33 I.C. Meijer, 'Het onbehagen van een lotgenote. De ontwikkeling van een nieuw feministisch perspectief op vrouwen in de jaren zestig' in: *Twaalfde jaarboek voor vrouwen-geschiedenis* (1991) 163.

34 J. Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw' (1967) in: Idem, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981* (Amsterdam 1984) 36 en 40.

stonden plichtsbetrachting en arbeid in dienst van een groot geheel voorop. Dat egoïsme in de praktijk voorkwam, was een reden tot beklag, geen aansporing tot assertiviteit.

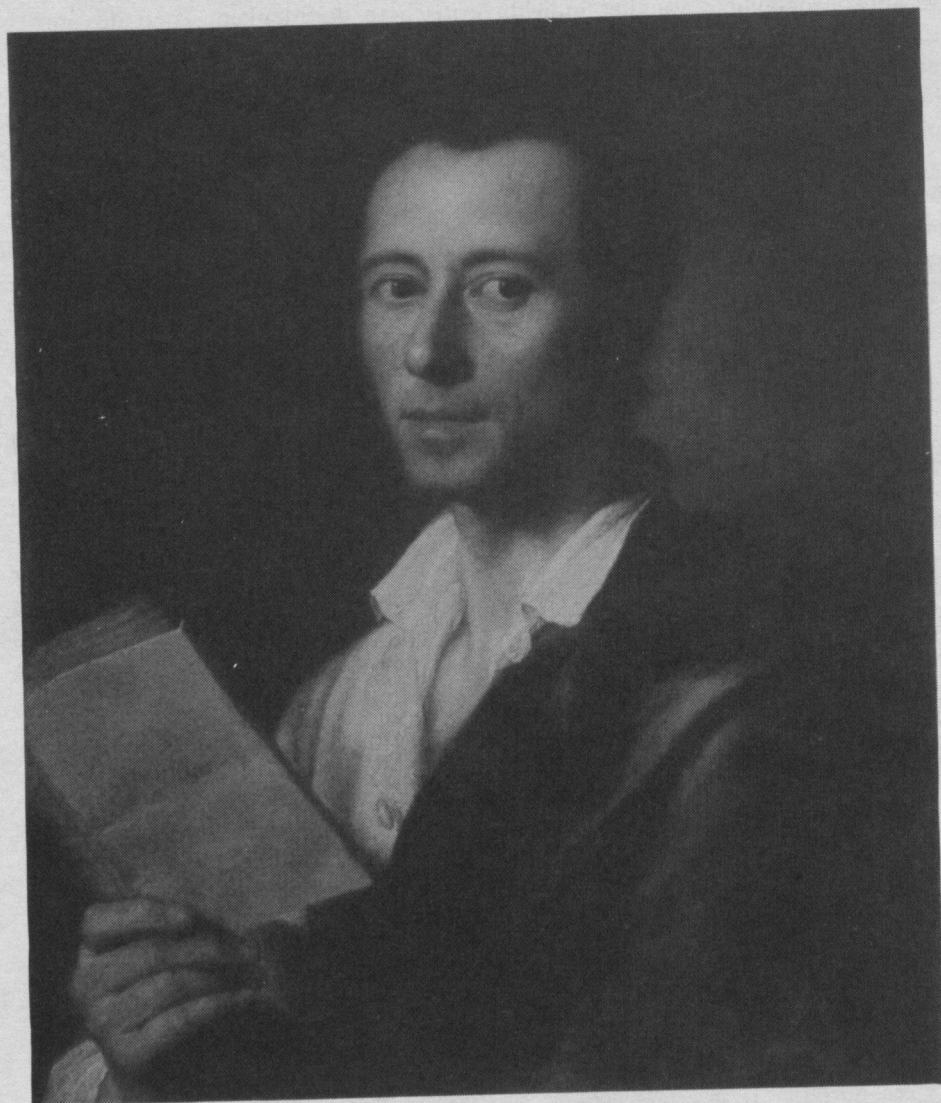
Het was een bevrijding toen in de jaren zestig de afwijzing van egoïsme en de aanmoediging tot opoffering hun vanzelfsprekende disciplinerende kracht verloren. Het wegvallen van de verzuilde collectieven resulteerde niet - in ieder geval niet rechtstreeks - in algehele individualisatie, maar gaf wel de ruimte de verantwoordelijkheid van het individu kritisch te doordenken. Toen de oproep tot mannelijke verzuilde dienstbaarheid zijn vanzelfsprekendheid had verloren, werd het gemakkelijker de band tussen vrouwelijke aard en opofferende zorg ter discussie te stellen. De bezinning op 'gezond egoïsme' was daarvan een uiting.

Met het voorgaande heb ik natuurlijk niet willen zeggen dat de feministische golven het produkt zijn van veranderingen in 'mannelijke' ethiek. Ik heb wel willen wijzen op de wisselwerking tussen beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Mannelijke en vrouwelijke 'opoffering' in respectievelijk publieke strijd en - allereerst maar niet alleen private - zorg hingen samen.

De politieke verheerlijking van het offer was iets van het *fin-de-siècle*. Opoffering en plichtsbesef lagen echter dicht bij elkaar en in deze zin bestond de samenhang tussen mannelijke en vrouwelijke opoffering ook voor en na het einde van de negentiende eeuw. De nuchtere liberale politieke wereld van het derde kwart van de negentiende eeuw bijvoorbeeld stond minder in het teken van het offer, maar hechtte veel waarde aan politieke betrokkenheid en plichtsbesef. Plicht en offer werden vaak in één adem genoemd. Toen de patriciër W.H. de Beaufort die nog geheel uit de liberale nuchter-juridische principes trachtte te leven in 1897 werd aangezocht voor het ministerschap van Buitenlandse Zaken, schrok hij terug voor de verantwoordelijkheid. Hij achtte het echter zijn 'plicht' zich er niet aan te onttrekken. Bij de eerste ontmoeting met koningin Wilhelmina en regentes Emma, spraken beiden over de 'opoffering' die hij zich getroostte door de taak op zich te nemen.³⁵

Over plicht, offer en roeping zou in Nederland nog vaak gesproken worden en tot omstreeks 1960 waren beschouwingen over de mannelijke én de vrouwelijke identiteit pas compleet als tenminste één van deze begrippen erin voorkwam.

35 Aantekeningen van juli 1897 en 27 juli 1897 in W.H. de Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen, 1874-1918*, J.P. de Valk en M. van Faassen ed. (Den Haag 1993) I, 31-32. J. Röell, De Beauforts geestverwant en voorganger als minister van buitenlandse zaken, werd in een brief van 11 mei 1894 door de conservatieve antirevolutionair A.E. Mackay in dezelfde bewoordingen gefeliciteerd met zijn benoeming: 'Amice, Ik wensch niemand geluk die als Minister optreedt. Allerminst U, die U de opoffering troost van de ondankbare opdracht te aanvaarden. Maar ik bewonder uw plichtgevoel en verheug mij dat 's Lands bestuur in zulke zaakkundige handen berust.' Geciteerd door M.W. Jurriaanse, *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken 1813-1900* (Den Haag 1974) 380.

Portret van Winckelmann door Anton Raphaël Mengs uit 1761. Uit: Hein L. van Dolen en Eric M. Moormann ed., *Johan Joachim Winckelmann. Een portret in brieven* (Baarn 1993).